

Weber Katalin

Mikszáth Kálmán: Társalgási leckék

Kevésbé ismert tény, hogy a XIX. század második felének kiemelkedő írója, Mikszáth Kálmán, a „nagy palóc” – a magyar mint idegen nyelv népiskolai tanítása céljából – 1895 őszén kiadott társalgási könyvecskét jegyez, mely elsősorban román ajkúaknak készült.¹ Az ismeretlenség tényét magyarázhatja az is, hogy jóllehet a tizenhat oldalas füzetecske 100.000 példányban jelent meg, majd pedig ingyenesen szétszórták a népiskolák között, könyvtáraink egyetlen egy példányt sem (!) őriztek meg (Mikszáth 85. k. 1992: 154). A mű körüli sajtópolémianak, elsősorban egy éles hangú, támadó cikknek köszönhetően azonban megőrződött a *Társalgási leckék*nek csaknem a teljes szövege, mely cikket (a népiskoláknak szánt társalgási leckével egyetemben) a Mikszáth életművét feldolgozó kritikai kiadás 85. kötete a jegyzetanyagban közli (Mikszáth 85. k. 1992: 15-162). Mínt hogy a hírlapíróként is tevékeny Mikszáth cikkek, tárcák, karcolatok szerzőjeként maga is foglalkozott a *Társalgási leckékkel*, a korabeli sajtóközlésekből jól rekonstruálható a művecske keletkezése, a megírási megbízás, valamint a mű tartalmát illető kifogások eseménytörténete – értékes adalékokkal szolgálva a magyar nyelv korabeli népiskolai oktatásának kísérleteiről.

A Társalgási leckék

A zöld füzetecske 16 oldalon jelent meg. Fennmaradt szövegét a *Hazánk* című lap 1895. december 31-i száma őrizte meg két hasábra szedett német és magyar nyelvű mondatpéldatár formájában. Négy témakör alá csoportosítva (*Útközben; A faluban; A városban; Vásárban*) 112 mondat sorjázik, melyből több mint félszáz kérdő mondat. A szöveg végén „a legszükségesebb szavak” jegyzéke áll: *ebéd, pálinka, szűj, zab, kötőfék, fűrés, gereblye, vacsora, tarisznya, kötél, széna, sarló, villa, vasmacska, bor, bolt, madzag, kantár, ásó*. A korabeli sajtóban megjelent cikkek egyike oláh–német–magyar mondatváltozatokról ír, egy másik oláh–magyar nyelvű közlésekről. Egy harmadik szerint pedig, amely Mikszáth egyik cikke után három csillaggal elválasztott „félhivatalos” közlés, „A társalgási leckék nemcsak német, hanem azonkívül még román, tót, szerb, rutén és horváth fordításban is

¹ Mikszáth Kálmán: Társalgási leckék (Az elemi népiskolák számára). Kulcs a magyar nyelv megtanulásához. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium által ajánlva. Budapest, Légrédy testvérek, 1895.

megjelentek” (Mikszáth 85. k. 1992: 163). A *Hazánk* hasábjain megjelent támadó cikk azonban csak a magyar–német változatot mellékelte, ma csak ez áll rendelkezésünkre.

A mű keletkezésének története

1895 elején a Bánffy Dezső alakította kormány kultuszminiszteri tárcáját Wlassics Gyula kapta meg. Mikszáth Kálmán a *Magyarok szaporítása* (mai szemszögből ugyancsak sokatmondó) címet viselő cikkében arról számol be, hogy „Wlassics miniszternek jutott eszébe az a zseniális gondolat (annak ösmerték el a pedagógusok is, a politikusok is), hogy az elemi iskolákban, a nem magyar ajkúakban, száz olyan mondatot kellene betanítani a gyermekeknek, amelyben benne van körül belül mindaz, amire nekik első szükségük lehet egy esetleges érintkezésben a magyarokkal” (Mikszáth 84. k. 1992: 58). A továbbiakban Mikszáth az először könnyűnek tűnő munka körül támadt nehézségeit részletezi: „...éppen a legszükségesebb száz mondatnak kell lenni. A nép foglalkozásának és érintkezésének összes fogalmi anyagából, mintegy biztos kézzel kirántani a lényegeset” (Mikszáth 84. k. 1992: 59).

Mikszáth Kálmán, aki tudvalevőleg sem pedagógiával, sem nyelvészettel nem foglalkozott, azért kaphatta e megbízást, mivel (szlovák és német) nemzetiségek lakta területeken nőtt fel, és végezte az iskoláit, s a főként románok lakta Fogaras megye országgyűlési képviselőjeként, illetőleg íróként is foglalkozott az idegen ajkúak mindennapjaival. Ugyanakkor a Szabadelvű Pártban betöltött pozíciója is közel hozta őt egy ilyen megbízás elnyeréséhez. A megírás nehézségeit ecsetelő sorai azonban laikus voltáról árulkodnak. A tárgyról publicisztikai írások révén próbált többet megtudni, majd a mindennapi életből próbálta a situációkat ellesni, hogy a száz mondat adekvát megfelelője lehessen a legfontosabb közléseknek. Ugyanebben az írásában adomázó hangnemben összegezi, hogy némely idegen ajkú ismerőse mennyi idő alatt és miként tanult meg magyarul: egy inas két év alatt a katonaságnál, a „németesítő intézménynél”, Lojzi kocsis egy év alatt a börtönben, s végül Zsuzsánna szakácsné fél év alatt a szeretőjétől. Így összegzi az eredményeket: „...de egyetlen eset sem fordult elő, hogy valaki azt mondta volna: – Az iskolában tanultam. Éppen ez az, éppen ezen akar Wlassics segíteni” (Mikszáth 84. k. 1992: 61). A „németesítő intézmény” kifejezés arra enged következtetni, hogy bár már 1832/36-os országgyűléstől fogva a magyar lett a vezényleti nyelv a hadsereg magyar katonai ezredeinél, a szabadságharc bukása után az 1850-as években elkezdődött újbóli németesítési hullám erősen tartotta állásait a hadseregben (vö. Nádor 1998: 79). A másik két tanulási helyzetre, melyeknek fölidézése nem nélkülözi az iróniát, az erős kényszerek és motivációk által jellemzett „belemerüléssel” tanulásként gondolhatunk.

A magyar nyelv státusza a XIX. század második felében

A reformkori és a szabadságharchoz vezető nemzeti eszmék térnyerése következtében a század derekára a magyar nyelv korábbi lingua franca státuszáról hivatalosan is nemzeti nyelvvé vált. A nemzetiségek, különösen a horvátok már ekkor sérelmeztek a magyar nyelv előretörését, melyben saját nyelvi-nemzeti identitásuk fenyegetettségét érezték. 1848-ban újra előkerült az elemi oktatás tannyelvének kérdése, mivel a soknyelvű Magyarországon jelentős számban élő nemzetiségi lakosság jelentős politikai erőnek számított. Az 1854 körül az iskolákban bevezetett német nyelvvvel szembeni ellenérzés – mint korábban is – kedvezett a magyar nyelv iránti szimpátiának. Eötvös József miniszternek a Kiegyezést követő politikája azonban nagy fokú nemzetiségi toleranciáról árulkodott, s lehetővé tette a kisebb környezetnyelveken, a nevezetes XXXVIII. törvénycikkely (1868) megfogalmazásában a „községben divatozó nyelv” szerinti oktatást is, a nyelvi egyenjogúsítási törekvések pedig az illető nemzetiségek irodalmának oktatását, tanszékek felállítását is lehetővé tették.

A század utolsó harmadában a magyar nyelv és a nemzetiségi nyelvek használata egyaránt a politikai egyenjogúsággal szinonim fogalmaknak számítottak az e nyelveket beszélők politikai képviselőinek körében. A magyar nyelv népiskolai tananyagként való 1879-es bevezetését ezért a nemzetiségek egy egyenjogúságukat csorbító magyarosítási intézkedéshullám részeként élték meg, jóllehet a napi gyakorlat, a tankönyvhiány, a tanítók nyelvtudásának hiánya vagy éppen ellenszegülésük e gyakorlatot ellehetetlenítette. 1885-ben már törvényi rendeletben érvénytelenítik a magyarul nem tudó tanítók diplomáját. S bár a gyakorlat még mindig nem követte a politikai intézkedésekben előírtakat, 1893-ban felmérést folytatott a minisztérium a törvényi előírások foganatosításáról és betartásáról. A gyakorlatban nem egészen megvalósuló magyarosító nemzetiségi politika egyes nemzetiségek ellenállása hiányában (pl. német iskolák csökkenése a század utolsó harmadában), de más nemzetiségek ellenállása ellenére is (lásd a szlovák Matica bezáratása, 1870) meglehetősen erőteljessé vált. A Mocsáry Lajos vezette csoport folytatott tiltakozó politikát az asszimilációs magyar nemzetiségi politika ellen, és Mocsáry Lajos 1886-ban „kultursovinizmusnak” nevezi a magyar „nemzeti és kulturális egység” jegyében folytatott közoktatás-politikát (Bellér 1974). A nyelvi magyarosítási hullám, avagy a Mikszáth által az ironikusan „magyarok szaporítása”-ként emlegetett nyelvpolitikai stratégia már a nemzetiségi középiskolákat, a század végére pedig a kisdedovókat (ma: óvodák) is elérte. Bellér Béla megjegyzi, hogy „az 1890-es években már a pedagógiai irodalom is nyíltan hirdette a nemzetiségi kultúrák felszámolásának az egységes magyar kultúrába való beolvasztásának szükségességét” (Bellér 1974: 58). A század végére felerősödő iskolaszervezési program (tannyelvtől függetlenül) a kormány és az ellenzéki párt vitájának terepévé is vált, a kormánypárt a magyarlakta területek szavazóit szerette volna az ellenzék elől elorozni, a függetlenségi pártiak

ezért a kormánynak a nemzetiségi területen történő iskolaszervezését kapacitálták. 1898-as beszédében Wlassics Gyula érvként a következő adatokat közli: „Ezer tan-
köteles közül iskolázott gyermek van a németek között 92, a tótok között 84 és a
magyarok közt 83 százalék (...) nagy fontosságot tulajdonítok annak, hogy a magyar
faj kultúrerejét is teljes erővel emeljük” (Kemény 1956: 701). Mikszáth mintegy
négy évvel Wlassics e beszéde előtt egy nemzetiségpolitikai szemszögből erősen
kiélezett helyzetben szabadelvű párti képviselőként kapta a kultuszminisztertől a
megbízást a *Társalgási leckék* megírására. Korántsem meglepő tehát, ha a rövid
művecske hamarosan a támadások, nyílt sajtóviták keresztüzébe került, ahol az ér-
demi nyelvpedagógia szempontok politikaiakkal keveredtek, sőt, mint a polémia
továbbiakban tárgyalt részletei is igazolják, Mikszáth nyelvpedagógiai járatlansága,
író volta, valamint kormánypárti képviselőként kapott honoráriumára és a 100.000
példányban megjelent mű nyomdaköltsége körüli ellenérzés is tovább bonyolította
a vitaszempontok keveredését.

Laicitás, íróság, tanügyi berekhez tartozás – avagy ki jogosult a tankönyvírásra (egy vita részletei)

A *Társalgási leckék* körüli vitában résztvevőknek már a foglalkozása is fontos
adalékkal szolgál a XIX. századi tankönyvírás neuralgikus pontjait illetően. A vita
folyamán Mikszáth fogarasi képviselői státusza mellett többször megemlíttődik író
volta, nevezetesen az, hogy írói minőségében adta fejét tankönyvírásra. Sokkal be-
szédesebb azonban, hogy az 1895 decemberében a *Nemzeti Iskola*, a *Magyarország*
és a *Hazánk* című lapok hasábjain közzétett tett támadó cikkek íróiként *sem* tan-
könyvírókat azonosíthatunk. A *Nemzeti Iskola* elnevezésű sajtóorgánumban meg-
jelent indulatos cikk szerzője Benedek Elek, a *Magyarország* hasábjain először név-
telenül, majd aláírással megjelent támadó cikkek szerzője pedig Móra Ferenc bátyja,
Móra István, aki néptanító, tanyasi tanító, majd polgári középiskolai tanár volt, ám
éppen a *Társalgási leckék* megjelenése évében maga is verseskötetet publikált. (Szer-
zőségükre vonatkozóan I. Mikszáth 84. k. 1992: 261, 266.)

A magyar nyelvtudomány történetnek Mikszáth idejében még nem is oly messzi
múltba nyúló öröksége a magyar irodalommal és az anyanyelvvvel foglalkozó filo-
lógiaák összefonódása. Verseghy Ferenc, Kazinczy Ferenc vagy Vörösmarty Mihály,
de Arany János munkássága is illusztrálja, hogy a költői tevékenység a nyelvi anyag
azonossága miatt gyakran egészült ki nyelvtudományi jellegű érdeklődéssel. Ezért
találjuk azt, hogy az imént felsorolt írók nyelvtanok, nyelvészeti tárgyú tanulmányok
szerzői is. A nyelvtudományi tevékenység és az írói alkotómunka jellegéből követ-
kező eltérő szemléletet és a szemléletek közötti különbségtétel szükségességét jól
megvilágítja a magyar nyelvújítás Kazinczy és Teleki László vitájaként ismert epi-

zódja. A nyelvújítás mértékének és a nyelvrontás lehetőségének kontextusában elhangzó nevezetes Kazinczy-hitvallás szerint: „A Szép-Író nem ismer főbb törvényt, mint azt, hogy írása Szép legyen. Valami ezen igyekezetét segélheti, az neki mind szabad; akár engedi a Grammatica és a Szokás, akár nem... (...) Sőt az Író parancsolja, hogy úgy legyen, s úgy lesz; sőt az Író úsussá csinálja, ami úsus nem volt” (Kazinczy 1817: 89-90, idézi Éder 1999). Erre az ifjabb Teleki azt feleli, hogy „...kevésbé engedhetném meg azt, hogy a szépírók urai a nyelvnek; a grammaticusok a szépírók próbáinak rendbeszedői, a publicum pedig egyedül megítélője, elfogadója és a feljebb eléadott határok között ura a nyelvnek” (idézi Éder 1999: 259). (Hasonló párhuzamokat máshol, pl. a német irodalomban is találunk, lásd a nyelvтан-író Grimm és a költő Wieland nyelvelméleti tevékenységét.) A XIX. század magyar írói-nyelvészei számára tehát egyaránt a kor nagy tétje a magyar irodalmi nyelv ki-munkálása, melyet a széles alapokra helyezett nyelvhasználat, a népiség integrációja jegyében, valamint a szépírói nyelv és a nyelvtudományi rendszer kidolgozásának egyidejű beemelésével szándékoztak elvégezni.

A század utolsó harmadára, tehát Mikszáth munkáságának fénykorára azonban – elsősorban a pozitivista tudományosságának köszönhetően – az irodalomtudomány és a nyelvészet már különálló filológiákként definiálták magukat. Mindehhez hozzá tehetjük még azt is, hogy Mikszáth korára a pedagógia, nyelvpedagógia is önálló tudományterületté nőtte ki magát, ha nem is azok mai értelmében. Sági István 1922-es munkájában például, amikor a nemzetiségi nyelvek alatt felsorolja a korabeli nyelvтанokat, oldalakon át sorjáznak a német ajkúaknak készült nyelvтанok. Ezután számosságukat tekintve a románoknak írt magyar nyelvтанok következnek: az 1832–1920-as időszakban tizenkettő is volt belőlük. Megállapítható tehát, hogy az a Mikszáth, aki íróként miniszteri ajánlással ugyan, de iskolai használatú munkát írt, laikus voltával már eleve sértette a korabeli Magyarországon is szépszájú, nyelvpedagógiai tudományosság érdekeit. A *Magyar Könyvészet 1886–1900* című kötetben felsorolt munkák címeiből is kitűnik, hogy nemcsak nyelvтанok, hanem oktatáseméleti, tanításmódszertani és általános tanügyi munkák sokasága íródott a nevezett időszakban – pl. Láng M.: *Miként tanítandó a népiskolákban a magyar nyelv, mint a gyakorlati élet társalgási nyelve?* (Petrik 1913: 238-241). (A XIX. század második felében a nemzetiségi iskolák magyar nyelvű oktatásának két leggyakrabban használt tankönyvét elemzi Kárpáti 2004.)

A továbbiakban a honoráriumra és hasonlókra vonatkozó, azaz a magyar mint idegen nyelv tanításának szempontjait nem tartalmazó, nem érdemi vitapontokat elhagyom a polémia ismertetéséből. Azokra szorítokozom, amelyek érdemiek, és a korabeli tankönyvkívánalmakra vonatkoznak. Az első támadó cikket valószínűsíthetően Benedek Elek írta *Társalogjunk! A Mikszáth-féle társalgóról* címmel. Benedek Elek ironikusan még azt is kétségbe vonja, hogy valóban Mikszáth írta a mű-

vet, mely nem elég magyaros, mondat szerkezetei idegenszerűek, központozása hiányos. Érveit azért is érdemes idéznünk, mivel a korabeli, azaz a XIX. század végi magyar nyelv sajátosságait kéri számon Mikszáthtól:

„Kérdi a magyar ember: *mennyi ideig* érek b.-re? S ha kérdené: jó volna a kérdésnek megfelelő válasz: *egy napig*? Nem áll-e hadilábon a helyesírással, aki ezt írja: Adjon kérem tüzet? Talán így kellene: adjon, kérem, tüzet? Hány parasztembernek van szüksége erre a kérdésre: Van-e útközben olyan falu, vagy pusztá, ahol meghálhatok? Mintha bizony a paraszt nem fogna ki az út szélén, akárhol, ahol elsötétedik? Melyik francia grammatikából vette ezt a kérdést: segítsenek a szekeremet *kiemelni*? Mi értelme van ennek: Itt hagyom zálogban a szűrömet, *míg* kiváltom? Talán ezt akarta mondani: *majd* kiváltom. Engedje gazd'uram a szín alá tólni a kocsimat? És ez: Mutassa meg az utat, melyen N-hez jutok? És ez: Szorítsa meg kocsis a fekete ló patkóját, a másikra verjen újat? Talán veressen? Folytassam-e még? Mondjam-e, hogy a punktumozás mindenütt hiányzik, ahol a legszükségesebb, s tele van az egész társalgó könyv a magyar nyelv szellemével meg nem férő »kérem feladni« stb. mondással?”

Benedek Elek végezetül fércmunkának titulálja Mikszáth füzetecskéjét. Ha a felhánytorgatott hibák közti hasonlóságot mai ismereteink szerint próbáljuk megkeresni, akkor elmondható, hogy Benedek Elek a mondatok idegenszerűségét és más nyelvek mondatgrammatikájának a magyar mondatokra vonatkozó mesterkelt igyekezetét kifogásolja.

A Mikszáth-féle füzet következő támadója valószínűleg Móra István volt, aki *Tanügy. Mikszáth, a tankönyvíró* címmel először még aláírás nélkül, egy másik, későbbi cikkben már személyazonosságát felfedve rohant ki *Társalgási leckék* ellen. Vádjai szakszerűbbek Benedek Elekéinél, láthatóan a tanításban jártas ember írja:

„Hanem hát ennyire együgyűeknek, nyomorékoknak, és – mondjuk ki – butáknak tán mégse gondolta a nagy palóc és a nagy miniszter a tanítókat, hogy *vezérkönyvnek* adja kezükbe ezt a füzetet.”

Móra tehát kijelenti, hogy tankönyvként nem használható a füzet – s tegyük hozzá, ezzel a mű címét, lecke-jellegét cáfolja. Felveti ő is, hogy ezt a művet az író mint humorista írhatta. Ő is a központozás hiányát, az idegenszerű mondatokat, a nem adekvát és a kontextuálisan nem releváns mondatokat kifogásolja a füzetből vett idézetekkel. További ellenérve, hogy a mondatok nem gyermekek szájába valók:

„Most már kérem: írhat *így* a mi nagy palócunk? S írhatja ezeket a gyermeknek? Azon kezdjük a gyereket magyarul tanítani: Eltört a tengelyem támasztófát keresek. Nem láttak erre menni egy barna asszonyt? Engedje uram a fészert alá tólni a kocsimat?”

Előéletemről bizonyítványaim vannak? Nem, és nem. (...) Ezt a gyermekszív be nem veszi.”

Később pedig:

„... tankönyv, iskolák számára írott könyv, a miniszter ajánlja. – Akkor a közoktatási tanács, meg nem tudom én miféle bölcs emberek kezén kellett átmennie föl, egész a miniszterig.”

Mikszáth ezt a támadást már nem hagyta viszontválasz nélkül, és a *Morognak a tanügyi bácsik* című karcolatban regált rá (Mikszáth 84. k. 1992: 90-94). Válaszában élcelődik az ún. „tanügyi bácsik” felett, akik – mint írja –

„nem szeretik, ha laikus ember valamit ír a gyerekeknek. A gyerekeknek írni az ő szakmájuk, írni más nem tud, csak a tanügyi bácsik.” (...) „A tanügyi bácsi többnyire egy komoly képű úr. (...) A tanügyi bácsi már fiatalon savanyú képet vág, és a gyerekek által bácsinak tituláltatja magát. A tanügyi bácsi kapucínerezik és a pedagógiáról beszél, pertu van a Wodianer F. fiaival és sógorági viszonyban a kultuszminisztérium valamelyik tisztviselőjével. Amelyik nagyon kiváló, az még ezen kívül olvasta a Pestalozzi életrajzát is. (...) Mondanom sem kell, hogy a tanügyi bácsik rossz tankönyveket csinálnak. Nincsenek eszméik, nincsen alkalmazkodási képességük, a zsenialitás hozzáférne a gyermek eszéhez, nincs újítási szellem bennük vagy egyszerűsítési lelemény (hiszen ha volna, nem lennének tanügyi bácsik), hanem ehelyett tudják a könyvgyártás módját. A magyar tankönyv többnyire úgy támad, hogy a tanügyi bácsi elővesz egy német tankönyvet, mely jól van megcsinálva, hogy újnak látszassék, lefordítja, s átrakosgatja a tartalmát – amivel aztán a jó német tankönyvből rossz magyar tankönyv lesz.”

Mikszáth ellentámadásában a magyar viszonyokhoz való alkalmazkodást, újítást és – népiskolai oktatásról lévén szó – az egyszerűsítést, valamint az idegen minták majmolásával szembeni önállóságot kéri számon a korabeli nyelvpedagógián. Mikszáth azt feltételezi, hogy példamondattára az idegen ajkúak számára azt a mindennapos boldogulásához feltétlenül szükséges nyelvtudást képezi le, amely a legmegszokottabb hétköznapi szituációkban, a legközvetlenebb személyes érdekeik érvényesítésében (pl. munkavállalás) szükséges mondatokhoz, nem pedig valamilyen iskolás tudáshoz segíti hozzá a népiskolai nebulót. Ráadásul mindennek a nyelvpolitikai jellegét sem rejti véka alá: „Nem a tanítók számára van hát ez írva, még kevésbé a gyermekek kedélyvilágának (hadd írjanak ilyet a kedélytelen tanügyi bácsik), hanem egy indirekt, erősen praktikus eszköz akar lenni a magyarosításra, csakhogy ezt persze a tanügyi sablonokba begöngyölgetett eszű tanügyi bácsiknak nehéz megérteni.” Eme utolsó mondatában Mikszáth mintha a nyelvpedagógiai módszereken, szándékokon túli magasabb cél elérését, a nyelvertervezést is megpendítené. Magyarán Mikszáth politikai célzattal hajlítja a magyar nyelvet leendő használói felé, a mondatok magyartalanságát pedig saját szándékos szerkezet-egyszerű-

sító intenciójával magyarázza: „Az, hogy nem tökéletes magyarságúak, igen jól tudom, éppen ez az egyik legnagyobb előnyük...” (Mikszáth 84. k. 1992: 90). Mikszáth – némiképp író voltával ellentétben – a nem autentikus, a nyelvtanilag könnyített, didaktikus szövegtípus és mondat szerkezet mellett érvel:

„Mert ugye, ha teszem azt, a sváb ember éhes voltát akarja jelezni magyarul, legszebben, legmagyarosabban így mondhatná:

– Ehetném.

Igen, de ez neki sehogy sem megy a fejébe. És mert ő ezt így mondja: »Ich bin hungrig«, zavarba jön e szittyá mondatnál. Hol van itt az »ich« ? Hova lett a »bin«? És mi abból a borzasztó szóból a »hungrig«?

Hát talán csak mégis a legokosabb, amit neki írunk, ahhoz az ő észjárását és elméleti kényelmét vesszük mértékül (a tanügyi bácsikat vigye el az ördög), s fejezzük ki így:

– Éhes vagyok. (Még tán jobb volna magyartalanabbá tenni: »Én éhes vagyok«.)”
(Mikszáth 84. k. 1992: 93)

Ebből az okfejtésben észrevehető a kontrasztivitás igénye, valamit az idegen ajkú nép fiának, azaz a leendő nyelvtanulónak a kognitív képességeihez (Mikszáth szavával: észjárásához és elméleti kényelméhez) való igazodás. Ám lehet-e nyelvi „magyartalan” anyaggal „magyarosítani”? Támadói szemében e törekvése épphogy magyartalansághoz, a magyar nyelv kiforgatásához vezet. Mikszáth mások számára meg nem engedhető nyelvi kompromisszumra hajlandó, melyben autodidakta nyelvpedagógiai szándéka, valamint politikai intenciója egyaránt érzékelhető:

„– Át lehet-e menni ezen folyamón lábbal, kocsival?

Hát persze, hogy ez magyartalan, de könnyű, mert amint ott áll tanácstalanul a folyónál, melynek mélységét nem ösmeri, hídját merre van nem tudja, az általa ösmer legközségesebb szavakból kellett számára összerakni a legszükségesebb kérdést, s elkerülni a magyarosabb szólásmódot:

»Sekély-e a víz?« »Át lehet-e lábolni?«

Ne kívánjuk tőle, hogy a nyelv rejtett szépségeibe (ahová a tanügyi bácsik sem bírnak bekukkantani) mintegy beleugorjék, ott kezdje, ahol a nyelv nagy művészei végzik, mert ha kívánjuk, se teszi meg. Hogy e fogalom: valamin keresztül hatolni lábbal, egyetlen »átlábolni« szóval legyen kifejezve, az igen szép és tömör dolog – de én nem megyek annyira, hogy első intrádára Arany Jánosokat akarjak nevelni a román vagy tót gyerekekből. Bőven megelégszem, ha egy kicsit nekierednek a magyar nyelvnek – s szívesen teszem azt nekik hozzáférhetővé ahelyett, hogy elriasszam őket a magyarizmusokkal.”

(Mikszáth 84. k. 1992: 93)

Mai szemszögből nézve Mikszáth célja a gyors, gyakran bonyolultabb szerkezeteket helyettesítő kommunikatív panelek felidézése volt, kevés nyelvtannal, egy

minimális szókinccsel és sok beszédhelyzettel. Az ilyen módszernél azonban nyelvtani jelenségek sorrendisége és a szituációknak a mindennapi kommunikációban való gyakorisága kulcsfontosságú. Ennek Mikszáth is tudatában volt, a szituációk érdemlegességére vonatkozó kritikát hiányolja is a támadó cikkekből:

„Ha más oldalról támadja vala e jóakarató kísérletünket, ha azt igyekszik bizonyítani, hogy nem éppen ez a száz mondat a legszükségesebb mondat, s elsorolta volna a legszükségesebbeket – itt tág mezeje nyílt volna a helyes bírálatra, mert e tekintetben bizonyára nem olyan ez a füzet, hogy jobb ne lehetne; végre is egy ember csak egy ember, s az emberi életviszonyok milliárd változataiból nem egykönnyen halássza ki azt a száz legszükségesebb szituációt, melyben a szegény képzeletbeli rumuny embert megszólaltassa; de erről nem szól a cikk, és az természetes is, mert a tanügyi bácsi soha, még tévedésből se találja el, hova üssön. Hiszen azért tanügyi bácsi.” (Mikszáth 84. k. 1992: 93-94)

Mikszáthnak eme írására mind a *Nemzeti Iskola* (melynek főszerkesztője maga Benedek Elek volt), mind pedig a *Magyarország* című lap reagált. Ez utóbbiban Móra István főként azt kifogásolja, hogy az e mondatokból való tanuláshoz annyira sok minden más is szükséges, hogy tankönyvnek, kulcsnak (a magyarnyelv-tanuláshoz) nem nevezhetők a *Társalgási leckék*:

„Hogy én ezt megértsem, hogy én ennek a 112 mondatnak hasznát vegyem szükségem van ezer másakra./ Már pedig aki arra meg tud tanítani, az kell hogy ezekre is meg tudjon tanítani./ Nem ez a 16 oldalas füzet a magyar nyelvnek vagy bármely más nyelvnek a kulcsa, hanem az a semmibe se vett, az a bácsinak csúfolt tanító./ E szerint aztán nem jóakarató e fajta kísérletekre, hanem másra van itt szükség./ Ez a füzet, megengedi Mikszáth is, lehetne jobb. Igen, lehetne talán rosszabb is. De olyan jót soha sem ő, sem más sem fog írni, amely az oláhot a füzetben levő ama mondásra megtanítsa hogy : »Bár a nyelvem román, de azért magyar vagyok«... / Soha ezt könyvből nem fogja megtanulni./ Hanem:/ Tegyük magyarrá az oláh tanítót. Tegyük azzá felekezeti, nemzetiségi tanítóképzők reorganizálásával.” (Mikszáth 84. k. 1992: 268)

Móra – némiképp hazabeszélve – nem tankönyvi példamondatokban szajkózott magyarság-hitvallásban, hanem a nemzetiségi jogegyenlőségnek az oktatásra való kiterjesztésében látja a magyarosítás kulcsát. A magyarság direkt sulykolása helyett az idegen ajkúakat tanítók indirektebb, az anyagi megbecsülésükben megmutatkozó egyenlősítésben látja a magyarosítás lehetőségét. A leglényegesebb mozzanat az ebben az okfejtésben az, hogy Mikszáthot nyelvpedagógiai szempontok alapján támadja, de nem nyelvpedagógiai elvek jegyében, didaktikai munkákra hivatkozva, hanem nyelvpolitikai szempontokat az előtérbe tolva érvel. A magyarság felsőbbrendűségét akarja elismertetni az egyenlőség révén:

„Adjon a magyar állam az oláh tanítónak *fehér magyar kenyeret*, mert megkeseredett máléliszten nem lesz magyarrá soha. 3000 Ft-on nem fogja föl a mi szupremáciánkat.” (Mikszáth 84. k. 1992: 268)

Továbbá kifogásolja azt a (már Táncsics Mihály nyelvkönyvében is megfigyelhető) gyakorlatot, hogy a nyelvkönyvi szöveg ideológiát terjeszt:

„Ne szívlelje el a magyar felügyelőség, hogy az ún. beszéd-értelemgyakorlat, a nyelvtanításnak ez a melegágya nullifikáltassék.” (Mikszáth 84. k. 1992: 268)

Móra István valamiféle életre előkészítő, a tanulmányok utáni gyakorlati nyelvi képzésre felkészítő iskolafélét követel (melyet ő ismétlő iskolának nevez), s Mikszáth könyvét is odavalónak tartja: „Úgy, de rá köllött volna nyomtatni a testamentomra, hogy az élet iskolájának; nevén nevezve az *ismétlő iskolának* szánta. De azt én nem tudtam kivenni és más se tudta, mert vakmerő iskolaminiszterünk dacára amaz ismétlő iskola *nem létezik*, csak a híres-nevezetes XXXVIII törvénycikkelyben, ill. annak papirosán” (Mikszáth 84. k. 1992: 267).

A sajtópolémia tovább folytatódott. Az 1895. év utolsó napján a *Hazánk* lapjain jelent meg az újabb támadás, de ez a cikk csak a honoráriummal foglalkozik, semmilyen pedagógiai érvet nem hoz fel, viszont eme anonim cikk szerzője mellékelte a Mikszáth-füzet német-magyar változatát megbotránkoztatás végett. Egy későbbi cikkben, a *Hét* lapjain pedig Kóbor Tamás, korabeli író és publicista kelt Mikszáth védelmére honoráriuma tekintetében. Ezekben a cikkekben azonban a *Társalgási leckék*re mint tankönyvre vonatkozó érdemi utalás nem hangzott el.

Összevetés a korabeli idegen ajkúaknak írott társalgási nyelvkönyvekkel

Sajnálatos módon e kiterjedt sajtópolémia egyetlen résztvevője sem utalt valamilyen Mikszáth füzetecskéjével egykorú, hasonló műfajú munkára mint pozitív ellenpéldára, jóllehet mind a Petrik-féle könyvészeti munka (Petrik 1913), mind pedig Sági István bibliográfiája igen sok idegen ajkúaknak írott népiskolai tankönyvet ismer, melyek ekkoriban már teljesen eltértek módszertanukban a magyar ajkú elemi iskolásoknak írott tankönyvektől (vö. Wesely 1906). Az éles hangú támadók egyike sem említett ellenérvként jól használható tankönyvet a szóban forgók közül, jóllehet igen sok, különösen német ajkúaknak írott vezérkönyv létezett akkoriban. Bauer-Márkfi Lőrinc 1861-es németeknek írott *Magyar társalgási nyelvtana*, melyet a pesti izraelita elemi főiskolának szánt, jól illusztrálja a tankönyvek kidolgozottságának igen előrehaladott mértékét már az 1860-as években. E munka – Mikszáthéval ellentétben – a társalgást nem témakörök alá sorolja, hanem a német-magyar példamondatokat, kifejezéseket, feladványokat különféle nyelvtani jelenségekhez

kapcsolja. Ily módon ez a tankönyv is sok esetben mintegy egymáshoz hajlítja a két nyelv szerkezetét a jobb illusztrálhatóság érdekében. Jogosnak tűnik Móra Istvának Mikszáth füzetecskéjére vonatkozó ama kritikai megállapítása (Mikszáth 84. k. 1992: 268), mellyel az arányában is túl sok („a 112 mondatból álló kinyilatkoztatásnak 55 mondata kérdő”), több mint félszáz kérdésre adandó lehetséges válasz hiányát kifogásolja a *Társalgási leckék*ben, jóllehet, mint az alábbi összevetésekből is látszani fog, a kérdés-válasz minta használata igen gyakori volt az akkori nyelv-könyvekben.

A Petrik-féle könyvészeti munka annotációiból kiderül, hogy két módszer dívott akkoriban, melyeket magyarországi népiskolai tankönyvek is átvettek: az Ahn-és az Ollendorf-módszer. Howatt (1984) összefoglaló munkája szerint e két módszer az idegen nyelvek gyakorlati elsajátítását megcélzó módszerként, Németországból indult el a harmincas években. Az Ollendorf-módszer – Howatt megfogalmazásában – mániákus kérdező-válaszoló mintákat használt. A német és angol nyelvet tanító könyvekben a kérdés és válasz szerkezeti különbözőségéből természetesen következik e szekvencia kiemelt alkalmazása. A Mikszáth-féle füzettel egykorúnak tűnő (a „reklámanyaga” szerint minden bizonyosan 1879 utáni) Varasdon kiadott *Ucitelj magjarskog jezika u razgovorima (Prakticna poduka u magjarskom jeziku)*, melyet a magyar társalgás iskolai tanítása céljából készítettek, szintén követi a kérdés-válasz szekvencia alkalmazását. Móra István kritikája tehát a Mikszáth-féle füzet nagy hiányosságára tapintott rá. A magyar nyelv sorrendisége is megkövetelt volna legalább néhány kérdés-válasz szekvenciát. Ugyanakkor Mikszáthnak mégiscsak voltak fogalmai a népiskolai tankönyvekre vonatkozóan, mivel munkája a varasdi tankönyvvel összevetve nyilvánvaló hasonlóságokat is mutat, ám ez utóbbiban mind a témák, mind a példamondatok, mind pedig egy általános koncepció sokkal kidolgozottabb formában jelennek meg. Míg az 1895-ös füzetben mindössze négy nagy téma van (*Útközben, A faluban, A városban, Vásárban*), addig a varasdi tankönyv felosztása a következő: *Személyek, Az idő, Számok, A névmások, Reggeli társalgás, Társalgás a piactéren, Társalgás a kocsmában, vendéglőben és kávéházban, Társalgás utazás alkalmával, Társalgás a szállodában, A városban, Beszélgetés az utcán, A szabónál, A cipésznél, Vegyes társalgások*). Szisztematikusabban közelít a lexika és a szituációk felé, mint Mikszáth, s a horvát mondatok sem akarják úgy kiállítani a szerkezetet, hogy erőltetetten a magyar mondatokéira hasonlítsanak. Ezért fordulatai magyarosabbak, nem redukáltak. Szórendje sem mesterkélte. Ugyanakkor a társalgási témák némelyike (pl. szállodakávéház, a szabónál), vagy a példamondatok közül néhány (*Sok szántó földje, rétje, szőlője és erdője van. – Sok borunk van a pincében*) arra enged következtetni, hogy több nyelvű, város közeli és tehetősebb embereknek készült a tankönyv, mint Mikszáthé, aki a legszegényebbeknek szánta a száz mondatot, valóban a nép egyszerű fiainak, akiket éppúgy elképzelt, mint bal-

ladaserű elbeszéléseinek hőseit. Ebből az elképzeléséből is származhat a szisztematikussá, az iskolás tudástól és nyelvtantól való távolságtartás. A horvát–magyar társalgási könyvet terjedelmes szójegyzék, míg Mikszáth száz mondatát egy 16 szóból álló szöszedet zárja.

Mindkét tankönyv szerkezete egyaránt megerősíti Howattnak azt a megállapítását, hogy a XIX. század második felében, a vasút elterjedésével magyarázható társadalmi mobilitás következtében megnőtt az igény az úti céllal készített kifejezés-gyűjteményekre (Howatt 1984: 139). A Mikszáth-féle és a varasdi könyv egyaránt az idegen ajkú lehetséges útvonalát bejárva térképezi fel a situációkat, illetőleg formája, a példamondatok sorolása is alátámasztja ezt az úti-zsebkönyv-jelleget.

A Mikszáth-féle leckék előnyeit és hátrányait mai szemszögből összevetve talán megkockáztatható az a megállapítás, hogy a füzetrel mind a szerző, mind a korabeli minisztérium nyelvpolitikai célokat kívánt elérni, ám eközben didaktikai tévedéseket vétett. Támadási felületet szolgáltatott azzal is, hogy a miniszterileg támogatott füzetecske címében a „lecke” és a „kulcs a magyar nyelv megtanulásához” eltúlzott és a belső tartalomnak nem megfelelő műfaji utalásokat alkalmazta. Mikszáth egy laikus elképzelés értelmében a célnyelvi sajátosságokat – önellentmondásokat teremtve – problematikus módon próbálta a magyar nyelvi példamondatokba inkorporálni, mint ahogy a korabeli magyarosítási törekvések is a közoktatásban megjelenítve magukban hordozták az önállósodni kívánó nemzetiségi nyelvi törekvések miatti ellentéteket. Annak kiderítése pedig, hogy laikus-naiv nyelvpedagógiai elképzelése milyen viszonyban állt a XIX. századvégi Magyarország területén honos magyar és nem magyar ajkú parasztokról szerzett tapasztalataival, a műveiben bemutatott népi alakokkal, már csak szépirodalmi munkásságának ilyen értelmű vizsgálatával végezhető el.

IRODALOM

- BAUER-MÁRKFI Lőrinc (1861): *Magyar társalgási nyelvtan*. Pest
- BELLÉR Béla (1974): A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. *Magyar Pedagógia* 1974/1: 47-66.
- ÉDER Zoltán (1999): *Túl a Duna-tájon*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest
- HOWATT, A. P. R. (1984): *A History of English Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press
- KÁRPÁTI Tünde (2004): Groó Vilmos és Madzsar János nyelvkönyvei a többnyelvű Magyarországon. *Hungarológiai Évkönyv* 5: 115-125.
- KEMÉNY G. Gábor (1952): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. I.* Tankönyvkiadó, Budapest
- KEMÉNY G. Gábor (1956): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. II.* Tankönyvkiadó, Budapest
- MIKSZÁTH Kálmán (1895): *Társalgási leckék (Az elemi népiskolák számára)*. Kulcs a magyar nyelv megtanulásához. A vallás- és közokt. m. kir. minisztérium által ajánlva. Budapest, Légrády testvérek
- MIKSZÁTH Kálmán Összes Művei. *Cikkek és karcolatok*. 84. k. (1992) (Szerk.: Rejtő István; Péterváriné Erdey-Grúz Helga és Rejtő István jegyzeteivel). Akadémiai Kiadó, Budapest

- MIKSZÁTH Kálmán Összes Művei. *Cikkek és karcolatok*. 85. k. (1992) (Szerk.: Rejtő István; Sz. Garai Judit és Rejtő István jegyzeteivel). Akadémiai Kiadó, Budapest
- NÁDOR Orsolya (1998): A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának történeti áttekintése a kezdetektől napjainkig. In: Giay Béla – Nádor Orsolya (szerk.) (1998): *A magyar mint idegen nyelv / hungarológia*. Janus/Osiris, Pécs/Budapest
- PETRIK Géza (szerk.) (1913): *Magyar Könyvészet, 1886–1900*. Magyar Könyvkereskedők Egyesülete, Budapest
- SÁGI István (1922): *Magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. Budapest
- TARCAZAY Erzsébet (1998): Magyar iskolák Horvát-Szlavonországban. In: Giay Béla – Nádor Orsolya (szerk.) (1998): *A magyar mint idegen nyelv / hungarológia*. Janus/Osiris, Pécs/Budapest
- Učitelj magjarskog jezika u razgovorima*. (é. n.) Varazdin, Tisak i Naklada Stifler
- WESZELY Ödön (1906): *Magyar nyelvi gyakorlókönyv*. Lampel R. Könyvkereskedése, Budapest